

Frits van Oostrom

Wereld in woorden

Geschiedenis van de Nederlandse literatuur

1300-1400

Inhoud

9 Profiel van een eeuw

Ambassadeur Van Hulthem 10

Facetten 14

Factoren 21

De geest der eeuw 34

Het verhaal van dit boek 48

1

51 De wereld

Geschiedenis van nabij 52

Op weg naar het einde 52

Gewestelijke geschiedschrijving 60

Heroïek 66

Geschiedenis als bedrijf 74

Kennis en kunde 79

Het genre 79

Kaleidoscoop 86

Medisch specialisten 98

De allesweter 109

Doen en laten 114

De derde weg 114

Levenslessen 116

Spreuken in strofen 123

Gispen en gidsen 132

Schrijver in het centrum 142

Opgang in Antwerpen 142

Geschiedenis, kennis en moraal 146

Profaan programma 163

Sociale schrijver 169

2
177 Het heil

Wisselstroom 178
Focus en massa 178
Zenden en ontvangen 183
Bewerken 193
Beleven 199

Stem uit de stilte 210
Levenswerk 210
Zwijgen en schrijven 221
Vertaler tussen vuren 228
Betekenis 234

Meester in het midden 242
Brusselse godsvrienden 242
De kring van Groenendaal 250
Woorden, beelden 265
Mysticus tussen de mensen 274

Literaire missie 282
Gedichten en verhalen 282
Grensganger Augustijn 290
Maria 298
Het mirakel Beatrijs 309

3
321 De verbeelding

De ridderroman voorbij 322
Reynaerts terugkeer 322
Schuivende panelen 331
Compact en complex 341

De taal der liefde 347
De faam van de Roos 347
Liefde in gesprek 358
Liefde als brief 369
Liefdesalbum 373

Kleinkunst 382
Muziek zonder grenzen 382
Lacunes rond het lied 389
Het spectrum van de sproken 402
De meester-spreker 412

Spektakel 420
Lust om te lachen 420
Schelden en slaan 428
Podia voor toneel 434
Abele spelen 439

455 Drie milieus omstreeks 1400

Het Hollandse hof 457
Moderne Devotie 485
Bruisend Brugge 513

549 Dankbetuigingen
553 Aantekeningen
581 Illustratieverantwoording
585 Literatuur
633 Register

Profiel van een eeuw

Ambassadeur Van Hulthem

Op 1 april 1811 kocht bibliofiel Charles van Hulthem op een Brusselse veiling een middeleeuws handschrift voor de som van vijf en een halve frank. De lage prijs deed er terdege toe, want Van Hulthem mocht dan niet onbemiddeld zijn, zijn passie liep in de papieren. Bij zijn dood zou blijken hoezeer hij voor de boeken had geleefd. Hij liet meer dan 76.000 banden na, getuige eigen aantekeningen doorgaans nog door hem gelezen ook. De vrijgezel had ze gedurende vijftig jaar verzameld, samen met zijn trouwe bediende Joseph Delforge, die hij speciaal voor de boekenjacht had opgeleid als apporteur. De bibliotheek in zijn Brusselse huis aan de Rue Royale was fameus. Bij de septemberrevolutie van 1830 stormden patriotten deze woning binnen om achter een opgeworpen muur van boeken dekking te zoeken voor Hollands geweevuur. De boekerij kwam als ravage uit de strijd, en Van Hulthem trok zich uit het openbare leven terug. In Gent bewoonde hij op het einde van zijn leven een huis met vijftien kamers, waarin de boeken manshoog lagen opgetast. Ook op ijskoude dagen mocht Delforge nooit een haard aansteken vanwege brandgevaar. Als Van Hulthem het zelfs in bed niet meer warm kon krijgen, liet hij zijn bediende folianten op zijn voeten leggen.

Na Van Hulthems dood op 16 december 1832 – een paar uur tevoren had hij nog een boek gekocht – en jarenlange onderhandeling met erfgenamen, kocht de Belgische staat de bibliotheek in 1836 aan. De aankoopssom van 279.400 BF beliep zo ongeveer de hele jaarbegroting van het Rijk voor letteren, wetenschappen en kunsten, maar deze *bibliotheca Hulthemiana* was dan ook een kapitale aanwinst voor de onlangs opgerichte Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Daarin belandde dus, onder veel meer, het middeleeuwse manuscript dat Charles van Hulthem in 1811 op de Brusselse veiling had gekocht en dat – maar dat wist men toen nog niet – zo'n vierhonderd jaar voordien ook al in die contreien was geschreven. Het boek was in een matige conditie, die door inzage niet beter werd, zodat de Koninklijke Bibliotheek op zeker moment moest besluiten het handschrift voor gesloten te verklaren. Pas in de aanloop naar het jaar 2000 werd het gerestaureerd: een uiterst delicaat proces waarbij talloze scheuren in de bladen chirurgisch werden gehecht met vezelfragmenten van ragfijn Japans papier. Bij de restauratie kwam tussen de bladen zand tevoorschijn dat vermoedelijk zeshonderd jaar tevoren was gebruikt om de schrijfinkt te drogen, alsook de penpunt van een zestiende-eeuwse censor die van pure woede zijn ganzenveer had stukgebroken op een spotdicht over priesters in het boek. De penpunt ging in een cassette en het zand in zakjes. Want inmiddels was duidelijk geworden dat alles in en om dit handschrift van belang was. Veelzeggend genoeg was het in 1998 door de Vlaamse regering uitgeroepen tot 'Cultureel ambassadeur van Vlaanderen'.

Ex libris Charles van Hulthem.

De geloofsbrieven van ambassadeur Van Hulthem behelzen volgens de recentste telling 686 teksten. Jammer genoeg ontbreekt de tekst waarmee het boek ooit opende; wie weet hoeveel deze ons wijzer had kunnen maken omtrent de achtergronden van deze verzameling. Als eerste tekst verschijnt nu *De reis van Sint Brandaan*, de heilige zeevaarder wiens levensverhaal al eeuwenoud was toen men het kort na 1405 in dit handschrift kopieerde. In dezelfde categorie oud goud zien we werk van Jacob van Maerlant en diens voorganger Segher Diengotgaf, plus tekstjes uit het stofcomplex rondom *Reinaert de vos*. Maar de klassiekers lopen merkbaar op hun laatste benen, te midden van een bonte stoet aan jongere en vooral ook korte teksten. De enige ridderroman in de codex, de *Burggravin van Vergi* uit 1315, wikkelt een compleet paleisdrama af in nauwelijks meer dan duizend regels.

In handschrift-Van Hulthem voeren kleingoed en variatie de boventoon. Zo bevat het boek meer dan vijfhonderd rijmspreuken: middeleeuwse levenswijsheden van het type *Wildi bliven in u ere, / so staet vaste – het wait zere*,* en ruim honderd *sproken*: korte gedichten over minne, mirakels en moraal. We zien poëzie, liederen, psalmen en gebeden naast een kroniek over het hertog-

* Wilt u uw eer hoog houden, sta dan stevig in uw schoenen want het waait hard.

dom Brabant, en berichten over voorvallen in 1383, 1384 en 1399. Een novelle over Pyramus en Thisbe naast doodsklachten, dialogen en literaire liefdesbrieven. Een ‘vogelparlement’: een gedicht dat een raadsvergadering vertolkt als kwetterende volière. Schuine *boerden* en kluchten zij aan zij met serieus toneel. Plus allerhande curiosa, zoals de verkondiging van twee wonderen in het nabije Molenbeek, een gedicht waarvan de versregels beginnen met opeenvolgende letters van het alfabet, en een poëem op maar één rijmklank en ook inhoudelijk zo plat als iets: *Ic quam gegaen met liste / daer ic mijn zoete lief wiste. / Ic sprac: Lief, waer biste? / Wat maecste, kakste of piste?** Maar dan ook weer trouvailles zoals een gedicht onder het motto ‘Muis wel, maar miauw niet’: jaag wel als een kat op muizen (lees: vrouwen), maar doe dat discreet. Verder een routebeschrijving van Parijs naar Santiago de Compostella. En een orakelboek onder de exotische titel *Ahangalaura*, met voorspellingen bij 28 standen van de maan: ‘beter niet verhuizen’, ‘u zult vinden wat u hebt verloren’, ‘zij is u trouw en heeft u lief’, ‘u zult de rechtszaak verliezen’. Een lofdicht op de wijn, op naam van koning Salomo. Maar ook een berijmd tweegesprek tussen een vader en een zoon over wat de meeste vreugde geeft: wijn of vrouwen.

‘De Nachtwacht van de Middelnederlandse letterkunde’, heeft men het handschrift-Van Hulthem wel genoemd. Maar ‘Ark van Noach’ zou wel zo toepasselijk zijn: vanwege de diversiteit en ook omdat menige tekst alleen in dit boek is bewaard. Zouden we ‘Hulthem’ niet hebben, dan zouden we bijvoorbeeld niet weten dat het Nederlandse taalgebied – zo te zien vroeger dan waar ook in Europa – de *abele spelen* heeft gekend. Noch zouden we bekend zijn met de Middelnederlandse legende van Theophilus, de vrome priester die uit vertwijfeling een pact met de duivel sloot maar door Maria werd gered. En dan te bedenken dat er minstens 37 bladen aan het boek ontbreken, doordat diverse lezers zich in de loop der eeuwen hebben afgereageerd op stukken die hun niet bevielen. Een *boerde* over een scabreuze pastoor is met zwarte inkt doorgekrast en onleesbaar geworden. Er is letterlijk gesneden in een gedicht over een Brusselse begijn ‘die graag van anderen mocht spelen’. Er is gekrast in een hekeldicht tegen de priesterstand (‘ze zwaaien ons gul met wierook toe, maar die moeten we wel eerst zelf betalen’), en van *Ahangalaura* zijn nagenoeg alle bladen uitgescheurd. Orakelboeken waren immers suspect vanwege overtreding van het eerste gebod, en van de tekst is slechts het laatste blad behouden, stellig omdat op de keerzijde daarvan *Theophilus* begon.

Hetgeen resteert belooft nog altijd zo’n vijfhonderd bladzijden, in twee kolommen opgemaakt met gemiddeld 50 regels per kolom, alle geschreven door

* Ik ging stilletjes naar de plaats waar ik wist dat mijn liefje verbleef. Ik zei: ‘Schatje, waar ben je? Wat doe je, zit je te poepen of te plassen?’

één vlotte en vormvaste hand. Watermerken in het papier duiden op datering kort na 1405; als plaats van ontstaan is de omgeving van Brussel aannemelijk gemaakt. Het boek bevat geen plaatjes of versiering; alles draaide overduidelijk om de inhoud van de teksten, die hier opmerkelijk genoeg met volgnummers zijn genoteerd en aan het slot voorzien van opgave van hun aantal regels. Wat zou de functie van een dergelijke collectie kunnen zijn geweest? Geopperd is een ‘stalenboek’ in een scriptorium, waar een klant doorheen kon bladeren om dan een of meer teksten in afschrift te bestellen; de lengte daarvan bepaalde vervolgens de prijs. Maar minstens zo waarschijnlijk is dat het hier het repertoireboek betreft van een voordrachtskunstenaar of zelfs een kring van voordrachtskunstenaars. In elk geval was het een boek voor elke smaak en stemming: van zware kost tot lekker lachen plus allerhande nuttigheid. De samensteller heeft zich duidelijk niet bekreund om scherpe keuzes, maar juist gestreefd naar aanbod in de breedte. Selectie was een zaak voor de gebruikers van nadien, in hun concrete omgang met deze veelstemmigheid op schrift.

Berijmde veelstemmigheid, welteverstaan, want het proza is in ‘Hulthem’ zwaar ondervertegenwoordigd: 2377 regels tegenover 34.016 versregels. Zo had de samensteller kennelijk geen behoefte aan het religieuze proza dat destijds in Brussel volop rondging. We zien niets uit de werken van Ruusbroec en diens Brusselse klooster Groenendaal, noch uit de vertalingen van Bijbelboeken en andere kerkelijke kernteksten die in de periode 1357-1388 waren gemaakt voor Brusselse patriciërs. In het berijmde, korte genre daarentegen is het handschrift des te beter gesorteerd. Het bevat zelfs werk van Willem van Hildegarsberch (Hillegersberg), destijds de meest gevierde sprookspreker van Holland – wiens werk in Brussel dus nog tijdens diens leven is opgetekend. In het algemeen vertoont de samensteller trouwens voorkeur voor ‘moderne’ literatuur. Het dateren van middeleeuwse teksten zal wel altijd precair blijven, maar een redelijke schatting is dat van alle teksten in ‘Hulthem’ nog geen 10 procent teruggaat tot de dertiende eeuw. Het boek is voor het overgrote deel een schatkamer van veertiende-eeuwse teksten.

De Nederlandse letterkunde van de veertiende eeuw is vol van nieuwe vormen en stoffen, naast expansie van bestaande genres. Uit de tijd voor 1300 zijn een zeventigtal liederen bewaard; uit de veertiende eeuw ruim zesmaal zoveel. Ook zien we een veelvoud aan kronieken, mystieke teksten, Bijbelvertalingen en vakliteratuur zoals over geneeskunde. Tal van nieuwe genres verschijnen op het toneel, toneelteksten zelf voorop, in de gedaante van abele spelen en kluchten, waarvan we in de dertiende eeuw nog niet het minste spoor vernemen. Nieuwkomers zijn ook de achttien Middelnederlandse boerden, de paar honderd sproken en talrijke gebeden op rijm, alsmede het eerste kerstlied in het

Nederlands (*Een kint es ons gheboren*). Annex aan deze nieuwe genres breken hele nieuwe domeinen op schrift door, met name in de sfeer van het pragmatische, politieke en persoonlijke. In laatstgenoemd verband is de doorleefde rouwklacht om Egidius – waarmee dit boek zal eindigen – stellig de beroemdste tekst, maar allerminst de enige. Sprooksprekers en zelfs professionele traktaten over chirurgie en gynaecologie schermen met autobiografische elementen. Op politiek en actueel gebied krijgen we oorlogspoëzie, een lofzang op Gent en een haatlid tegen boeren, naast tirades tegen modieuze vrouwenkapsels (opgestoken als ramshorens). We krijgen meer Nederlandstalige filosofie, maar ook meer festival en humor, zowel van de subtiele als de schaamteloze soort. Absurditeiten zoals *Die een peert heeft dat qualijc gheet / ende een wijf die achter uutsleet / ende op elken teen twee exteroghen / die man leeft seldom sonder doghen*.^{*} Aan de andere zijde van het spectrum: veel serieus proza. Terwijl de dertiende eeuw nog maar een handvol Nederlandse prozateksten kent, schrijft de veertiende ze volop.

Vendelzwaaiers van deze vernieuwingen zijn markante schrijvers als Jan van Ruusbroec en Jan van Boendale, maar ook de zwaartillende dorpspastoor Lodewijk van Velthem, de zwiigende Bijbelvertaler van 1360, de warmbloedige dokter-criticaster Jan de Weert, de columnist Willem van Hildegaersberch en de culturele ondernemer Jan van Hulst in bruisend Brugge. Maar ook wemelt de veertiende-eeuwse literatuur van de anonymi, en zelfs het straatrumoer van marskramers dringt door. Het is de eerste eeuw in onze literatuurgeschiedenis waar de geschiedschrijver grootscheeps moet selecteren. En dat terwijl nog steeds nieuwe vondsten aan het licht komen; zoals tijdens het werken aan dit boek een brief van Ruusbroec, burleske poëzie in Mechelen en liederstrofen in Cambridge. (Mocht ooit nog eens een tweede Sesam-open-u van het formaat van ‘Hulthem’ worden ontdekt, dan moet dit boek vermoedelijk worden herschreven.)

In feite breekt in de veertiende eeuw voor het eerst een algemene Nederlandstalige schriftcultuur door. Die doorbraak vraagt als zodanig om verklaring, want een dusdanig verschil duidt op verandering, en verandering vooronderstelt oorzaak. Wel moet een niet-profondervindelijke wetenschap met zulke verklaringen voorzichtig zijn, en ze omzichtig uit waarnemingen losweken: eerst via facetten aan het oppervlak en vandaar naar dieperliggende factoren.

Facetten

In de veertiende eeuw gaat van de Nederlandstalige letterkunde kennelijk magneetwerking uit. In de eerste plaats gaan meer mensen zich als schrijver manifesteren. Het tijdperk heeft het zelf beseft, en soms ronduit betreurd.

*
Wie een paard heeft dat mank loopt, en een
vrouw die bokkig is, en op elke teen twee

eksterogen, zo iemand leeft zelden zonder
zorgen.